

УДК 930.2:304.3(477.62)«1939/1945»

**КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС***DISCOURSE OF SOURCES ABOUT CULTURAL
PROCESSES IN DONBASS REGION DURING THE
SECOND WORLD WAR***Проценко Є. О.,**

асистент, завідувач навчально-методичної
лабораторії кафедри історії України, Донецький
національний університет ім. Василя Стуса
(Вінниця, Україна), e-mail: yarinki360@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0190-5787>

Protsenko Y. O.,

Assistant Professor, Head of the Educational and
Methodological Laboratory of the Department of
Ukraine's history at the Faculty of History at Vasyl Stus
Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine),
e-mail: yarinki360@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0190-5787>

Статтю присвячено джерелознавчому дискурсу культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни. Визначено схему класифікації джерел: за типами та видами, проаналізовано інформативне наповнення та автентичність джерел. Автор прийшов до висновків, що представлений у статті масив джерельних матеріалів дає можливість неупереджено висвітлити культурні процеси, які відбувались на території Донбасу, в умовах війни. З'ясовано, що наявна джерельна база має перспективи розвитку та розширення.

Ключові слова: джерело, Донбас, культура, Друга світова війна, дискурс.

The article is devoted to the source-discourse of cultural processes in the Donbass during the Second World War. The classification scheme of sources is determined: by types and species, the informative content and the authenticity of sources are analyzed. It is revealed that the existing source base on the research topic requires rethinking, the use of new methods and approaches in the study. The author came to the conclusion that the array of source materials presented in the article gives an opportunity to unbiased coverage of cultural processes that took place on the territory of the Donbas in the conditions of war.

Keywords: source, Donbas, culture, the Second World War, discourse.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки відбувається переосмислення багатьох ключових проблем вітчизняної історії, зокрема періоду Другої світової війни. Окрім військових економічних та політичних питань дослідники звертаються до вивчення соціокультурної сфери війни. Пережитий досвід війни та окупації, в тому числі в сфері культури, вимагає постійного переосмислення, концептуалізації.

Джерела, сформовані в умовах Другої світової війни викликають підвищений інтерес дослідників, це зумовлене їх специфікою, адже вони виникли в результаті діяльності противоборствующих сторін та не лишні фальсифікацій, протиріччя та ідеологем [26, с. 8–9].

Окремі аспекти проблеми знайшли відображення в роботах В. В. Жигло [18], О. С. Мармілової [28], Т. М. Себти [33], Д. М. Титаренка [34]. Однак, специфіка джерелознавчого дискурсу культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни не стала предметом спеціального дослідження.

Мета статті – джерелознавчий дискурс культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни. Хронологічні рамки охоплюють період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Географічні межі охоплюють Донецьку та Луганську області в межах сучасної території України, що на той час відповідало Сталінській та Ворошиловградській областям УРСР.

Дослідження культурних процесів на Донбасі в період війни потребувало залучення різноманітних за типами, походженням та змістом джерел. Переважна їх частина представлена документами та матеріалами, які ще не опубліковані та зберігаються в центральних та обласних архівах України: Державному архіві Донецької області (ДАДО), Державному архіві Луганської області (ДАЛО), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного). Сьогодні, за умов окупації Луганська та Донецька й відповідно тимчасової недоступності та невизначеності долі фондів місцевих архівів, наведений матеріал є унікальним.

Нас цікавлять не лише самі джерела, а й умови їх формування, що також може стати предметом окремого дослідження. У наявності ми маємо незначну кількість матеріалів з культурного життя регіону 1930–х рр. Це пояснюється відсутністю традиції фіксування культурних питань на місцевому рівні до війни. Частина матеріалів була втрачена через військові дії, політику окупаційної влади, неорганізовані евакуацію та репатріацію [16, с. 32].

Особливість формування джерел окупаційного періоду полягає в тому, що серед фондів німецької окупаційної влади, які зберігаються в українських архівах найменш представленою є саме військова зона окупації, до якої входила територія Донбасу (зберіглося до 3% документів). Місцеві та польові комендатури були мобільними, при відступі службові архіви знищувались або забиралися з собою [33, с. 24–25].

Незважаючи на важливість регіону у відбудовчих процесах, діяльність «Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР» (НДК), яка діяла з СРСР з 1942 р., частина документів була втрачена після визволення регіону. Це пояснюється формалізмом, приписками, недолугістю, безвідповідальністю та некомпетентністю місцевих керівників та спеціалістів, складнощами у збиранні, комплектуванні та зберіганні матеріалів, відсутністю чітких нормативів, вказівок, браком транспортних засобів [33, с. 26; 18, с. 100].

Задля аналізу джерел з досліджуваної проблеми нами було використано принцип їх розподілу за типовою ознакою на писемні, усні, візуальні [21, с. 132].

Писемні джерела у свою чергу поділені на види: законодавчі та нормативні акти, діловодна документація, статистичні матеріали, періодична преса, джерела особового походження (спогади, мемуари, автобіографії), художня література [20, с. 302].

Законодавство відноситься до числа найважливіших історичних документів, становить правову систему держави, відображає явища економічного, політичного, культурного життя, є знаряддям ідейно-пропагандистського впливу, регулює суспільні та матеріальні відносини [21, с. 57].

У Радянському Союзі та Третьому Рейху правова система на практиці характеризувалася злиттям повноважень законодавчих та виконавчих установ між собою та з партійними органами [28, с. 34].

Законодавчі та нормативні акти радянської та нацистської влад широко представлені в різноманітних за походженням та змістом публікаціях [17; 23; 24, 25, 27; 29; 31; 35].

Окрім опублікованих матеріалів значний інтерес представляють документи, які зберігаються в центральних та обласних архівах України. Особливе місце займає фонд КМФ-8 ЦДАВО України, в якому зберігаються директиви та розпорядження щодо нацистської культурної політики в Україні [22, с. 80], що дозволяє подивитись на культурне життя Донбасу в роки окупації на загальному тлі, здійснити порівняльний аналіз нацистської культурної політики у «військовій зоні окупації», у тому числі в регіоні, з політикою на інших окупованих українських територіях.

Розглянути особливості здійснення культурної політики на місцях дозволяють накази відділів народного виховання та культури, народних шкіл та культури м. Сталіно (перейменовано в період окупації на Юзівку) стосовно діяльності Українського музично-драматичного театру (ДАДО. Ф.Р.-1580. Український музично-драматичний театр м. Юзівки) та Центральної обласної бібліотеки м. Юзівки (ДАДО. Ф.Р.-1595. Центральна обласна бібліотека м. Юзівки 1942–1943 рр.).

Значна кількість наказів, постанов радянської влади, що збереглися за період 1943–1945 рр., стосуються реєвакуації культурних установ, відновленню мистецького життя регіону, а саме театральному, образотворчому та кіномистецтву [11; 12; 37; 39].

Розглянути політику держави та органів управління стосовно церкви, особливості релігійного життя в регіоні можливо завдяки постановам РНК СРСР та УРСР присвяченим діяльності Російської православної церкви (далі – РПЦ) [13; 14].

Значну групу джерел з досліджуваної теми складає діловодна документація, класифікована за функціональною ознакою: звітна, листування, організаційно-розпорядча та облікова [20, с. 77].

Цінність становить звіт VI німецької оперативної команди, яка діяла в Сталіно [36] в період окупації,

документ містить інформацію щодо культурного життя міста та настроїв місцевого населення.

Радянська звітна документація представлена доповідними записками ЦК КП(б)У за 1943–1945 рр. щодо стану культури, відновлення установ, процесів реєвакуації по Сталінській та Ворошиловградській областях (ЦЦАГО України Ф.1.– ЦК Компартії України), звітами окремих бібліотек, театрів, Обласних управлінь кінофікації та Обласних рад у справах РПЦ щодо своєї діяльності [15]. Фонд 4620 ЦДАВО України містить звітну документацію НДК СРСР, яка встановлювала та розслідувала злочини нацистського режиму, збитки нанесені культурній сфері в Ворошиловградській та Сталінській областях.

Відомості щодо стану культури регіону в роки війни містить листування між підприємствами, установами, організаціями, запити громадян. У першу чергу це листування між органами влади, установами щодо реєвакуації, відновлення культурного життя, ходу культурно-просвітницької роботи [8].

Інформацію щодо релігійних настроїв населення Донбасу, особливості здійснення державної релігійної політики на місцях містять звернення громадян [9] до Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів з приводу відкриття церков та молитовних будинків.

Особливістю радянського діловодства є присутність на всіх рівнях таємного діловодства. Цікавим є лист ЦК КП(б)У «Про посилення діяльності релігійних організацій на Україні», 1945 р. [38], в якому зазначається, що вузи УРСР не ведуть належним чином антирелігійну діяльність серед студентів. Наводиться приклад, що в Горлівському гірничому технікумі три студента, відмінники та громадські активісти прийняли баптизм.

Інформація щодо культурної політики знаходиться в стенограмах та протоколах засідань Ворошиловградського та Сталінського обкомів КП(б)У, (ДАДО. Ф.П.326 – Донецький обласний комітет Комуністичної партії України), (ДАЛО. Ф.П.179 – Ворошиловградський обком КП(б) України), ЦК (б)У (ЦЦАГО. України Ф.1.– ЦК Компартії України), які відносяться до організаційно-розпорядчої документації. При роботі з протоколами та стенограмами необхідно враховувати, що зміст, призначений для публікації піддавався додатковій обробці автором, редактором – «друкована версія» [21, с. 86].

Особливу цінність становить облікова документація театру «Кабаре», що діяв в роки окупації в м. Ворошиловград (ДАЛО. Ф.Р.– 2011. Театр «Кабаре» г. Ворошиловград Ворошиловградської області), яка представлена штатним розкладом, списками, анкетами, особистими справами працівників. Матеріали надають можливість дослідити склад театру, ставлення окупаційної влади до репертуару, питання фінансування.

Проаналізувати кількісні показники культурного життя регіону в роки війни дозволяють статистичні

матеріали, частина яких зберігається в архівних фондах ДАДО (Ф.П.–4249 – Донецьке обласне статистичне управління (облстатуправління) та ДАЛО (Ф.П.–2519 – Статистическое управление Ворошиловградского областного центрального статистического управления УССР, г. Ворошиловград). Для розуміння культурних процесів в регіоні важливо надати характеристику споживачам культури, прослідкувати соціальні зміни у динаміці, це дозволяє зробити аналіз всесоюзних переписів населення за 1926 р. [2] та 1939 р. [3]. Значна кількість статистичних даних опубліковані в радянських щорічних, ювілейних та тематичних збірках. Статистичні матеріали не можна вважати об'єктивною інформацією, проте, використовуючи кількісні показники культури у нерозривному зв'язку з якісними характеристиками, стає можливим реконструювати картину культурного життя Донбасу в роки війни.

Одним з основних джерел за досліджуваний період є преса, яка водночас сама може виступати об'єктом дослідження та проявом культури.

На шпальтах радянських періодичних видань союзного рівня («Правда»), розміщувалися виступи державних діячів, розпорядження, що дозволяє простежити напрямки державної політики в галузі культури. Регіональні та обласні видання такі як «Социалистический Донбасс», «Ворошиловградская правда» містили оголошення, анонси на культурні події, рецензії на кінофільми та театральні постанови, статті культурних діячів.

Протягом 1941–1943 рр. для цивільного населення Донбасу виходило більше 30 окупаційних видань, серед них: «Донецкий вестник», «Маріупольська газета», «Ворошиловградська правда» та ін. На шпальтах газет регулярно друкувались новини у сфері культури, об'яви, рецензії на театральні вистави та кінофільми, літературні сторінки. Виходили статті, які мали на меті продемонструвати лояльність окупаційної влади щодо української культури на противагу радянській владі. Таким чином окупаційна преса виступає важливим джерелом у вивченні нацистської пропаганди та культурної політики [34, с. 192].

Значення преси важко переоцінити з огляду на широкий інформаційний потенціал. Критичне ставлення до матеріалів, що друкувались та співставлення даних з іншими доступними відомостями дозволяє повноцінно використати цей вид джерела у вивченні культури Донбасу в роки війни.

Для дослідження культури велике значення мають документи особового походження, які реконструюють атмосферу епохи, відображають світогляд, настрої, емоції людей [20, с. 75].

Надзвичайне значення для реконструкції культурного життя Донбасу в роки війни представляє досвід звичайних людей, які пережили окупацію. У наявності опубліковані спогади очевидців нацистської окупації на Донбасі, які представлені у збірці Д. М. Титаренко та німецької дослідниці Тетяни Пентер [30]. Спогади

дають змогу дослідити повсякденність, стратегії виживання, відносини місцевого населення з окупантами.

Історія становлення театрального мистецтва Донбасу очима учасника подій розкривається в опублікованих мемуарах [7] та автобіографії [10] балерини Сталінського театру опери та балету О. П. Горчакової.

Художня література, як жодне інше джерело здатна розкрити образ мислення людей, погляди, смаки, ідеали, настрої епохи. Художня література Донбасу періоду Другої світової війни представлена оповіданнями, романами, новелами місцевих авторів, в яких оспівувались промислові досягнення регіону, його культура [1; 4; 5], героїзм населення в роки війни [6]. Літературні твори відповідали принципу соціалістичного реалізму, виконували виховну та агітаційно–пропагандистську функції.

Унікальним джерелом для реконструювання світогляду, настроїв населення виступають усні джерела, а саме фольклор (пісні, частівки, прислів'я, приказки, анекдоти) [43]. Фольклор, що виник у період Другої світової війни зафіксував найбільш значущі події та був різноманітним за темами: робітничий, фронтовий, націоналістичний, антирадянський та антинацистський.

Дослідження культурних процесів неможливе без використання візуального типу джерел, які не лише фіксують та передають, а й інтерпретують та конструюють дійсність, через закодовану в візуальних об'єктах інформацію. Візуальний тип джерел поділений у свою чергу на види: кіно–фотодокументи, плакати, карикатури.

Цінність як історичне джерело з досліджуваного періоду становлять документальні та художні кінострічки.

У наявності радянська [41] та німецька [42] кінохроніки, яка зберігається в Центральному кінофотофоно архіві ім. Пшеничного. Історичні факти зафіксовані в кадрах дають можливість не лише відтворити дійсність, а й дослідити як документальні кінострічки використовувались в пропаганді.

Ігровий кінематограф пропонує власний образ реальності, може бути відзеркаленням суспільства, оголювати його внутрішню сутність [32, с. 200].

Радянські художні кінофільми були не лише твором мистецтва, а й засобом пропаганди, на екранах створювалися та оспівувались «ідеальний радянський світ», «ідеальна радянська людина», насправді далекі від реальності. В таких кінострічках, як «Велике життя», «Юність Максима», «Ентузіазм: Симфонія Донбасу», «Виборгська сторона» висвітлювався довосенний образ Донбасу – центр промисловості та міської культури, взірць радянської спільності. Стрічки «Це було в Донбасі», «Велике життя» (2 серія), які вийшли після визволення регіону, присвячені мужності та стійкості місцевих жителів в період окупації та їх зусиллям по відновленню Донбасу.

Фотодокументи за темою дослідження представлені матеріалами з Центрального

кінофотофоно архіву ім. Пшеничного [40], це фотографії, зроблені після визволення регіону на яких зафіксовані руйнування за роки окупації та війни. На шпальтах радянських регіональних та обласних видань 1943–1945 рр. публікувались фотографії з театральних вистав, святкувань та ін. подій культурного життя регіону. Окремо слід відзначити фотографії в окупаційній пресі, які використовувались для пропаганди: позитивні образи військових, демонстрація щасливого життя селян та робітників в Німеччині.

Найпопулярнішим засобом донесення інформації під час війни був плакат – мобільний та доступний для населення. Радянські художники використовували три головних образи: нападника – «фашиста-звіра», мирного жителя (переважно жінки, діти, літні люди) та захисника – радянського солдата. Плакати формували особистісно-емоційне вороже ставлення, яке підкріплювалось через досвід спілкування населення з нацистами [32, с. 150].

Тематика нацистських плакатів, проекти яких розроблялися у Берліні мала на меті забезпечити всі внутрішньополітичні та господарські заходи, що здійснювалися на окупованій території: створення та підтримка антирадянських та антисемітських настроїв, вербування населення до примусових робіт в Німеччині та ін [32, с. 164; 34, с. 193].

Із визволенням Донбасу радянські художники звернулись до теми мирної праці й відбудови народного господарства, з'являються плакати, які закликають населення долучитись до відродження промисловості в країні та регіоні.

Цікавим джерелом виступають карикатури, які друкувались на шпальтах радянської та окупаційної преси. Радянські карикатуристи висміювали Гітлера, Гімлера, Геббельса, переважно в образах тварин, демонструючи їх недалекість, розгубленість перед противником. В нацистській пресі висміювали політику Сталіна, військову кампанію СРСР та його союзників, євреїв.

Опрацьований в статті корпус джерел з вивчення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни дає змогу зробити наступні висновки. Найбільш численними є писемні документи та матеріали, переважна частина яких є неопублікованою та зберігається в центральних та обласних архівах України. Інформативними виступають усні та візуальні джерела, які допомагають не лише доповнити та проілюструвати певні факти, а й подивитись на них під іншим кутом. Таким чином, наявний комплекс джерел є достатньо репрезентативним для комплексного та неупередженого висвітлення проблеми. Варто зазначити, що джерельна база з теми має перспективи розвитку та розширення. Інтерес представляють музейні експонати, окремої уваги потребують лінгвістичні джерела (мова, якою користувались на шпальтах періодичних видань, нові слова та вирази, які з'явилися в умовах війни).

Список використаних джерел

1. Байдебур, Б., 1944. 'Земля Донецька: новели', Київ; Харків: *Укр. держ. вид-во*, 41 с.

2. 'Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность', 1929, М.: *Издание ЦСУ Союза ССР*, 472 с.

3. 'Всесоюзная перепись населения 1939 года', 1992, М.: *Наука*, 256 с.

4. Гайдарівський, В., 1962. 'А світ такий гарний...', Буйніос–Айрес, 238 с.

5. Гонимов, И., 1955. 'Старая Юзовка', Сталино: *Сталинское областное издательство*, 229 с.

6. Горбатов, БЛ., 1984. 'Донбасс: роман', Донецк: *Донбас*, 398 с.

7. Горчакова, ЕП., 2006. 'Исповедь перед Богом', Донецк: *Капитан*, 192 с.

8. ДАДО, Ф.П.–326, Оп.4, Спр.500, 209 арк.

9. Там само, Ф.Р.4022, Оп.1, Спр.2, 135 арк.

10. Там само, Ф.Р.6802, Оп.1, Спр.1, 13 арк.

11. ДАЛЮ, Ф.Р.1145, Оп.1, Спр.1, 27 арк.

12. Там само, Ф.Р.2428, Оп.1, Спр.1, 30 арк.

13. Там само, Ф.Р.2673, Оп.1, Спр.1, 13 арк.

14. Там само, Спр.3, 16 арк.

15. Там само, Ф.Р.2730, Оп.1, Спр.5.

16. Добров, ПВ., Грідіна, ІМ., Калашнікова, ВС., 2011. 'Историко-культурные ценности Східної України в роки Великої Вітчизняної війни', Донецьк: *ДонНУ*, 236 с.

17. 'Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов', 1980, Донецк: *Донбас*, 311 с.

18. Жигло, ВВ., 2012. 'Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління (1941–1943 рр.)', Х.: *ХНАМГ*, 172 с.

19. Іонов, АВ., 1969. 'Поет душа шахтерская: Песни, сказы, частушки, пословицы, поговорки', Донецк: *Донбасс*, 238 с.

20. 'Источниковедение истории СССР. Учебник', 1981, М., 496 с.

21. ред. Головки, СВ., 2002. 'Историчне джерелознавство: Підручник', К.: *Либідь*, 488 с.

22. Кашеварова, Н., Мамолетова, Н., 2006. 'Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из Киевских собраний', Киев, 578 с.

23. 'Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1998–1986). Т.7. (1938–1945)', 1985, М., 208 с.

24. Кошик, ВМ., 1998. 'Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942 рр.)', Т.2, Львів, 384 с.

25. 'Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959 рр. Збірник документів. Том I. (1917 – червень 1941 рр.)', 1960, К.: *Державне видавництво політичної літератури УРСР*, 880 с.

26. Лисенко, ОС., 2010. 'Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни', *Архіви України*, №2 (268), с.7–16.

27. 'Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов', 1969. Донецк: *Донбасс*, 376 с.

28. Мармілова, ОС., 2017. 'Джерела вивчення історії остарбайтерів з Донеччини: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06', Вінниця, 297 с.

29. 'Народное образование, наука и культура с СССР. Статистический сборник', 1977, М.: *Статистика*, 448 с.

30. Титаренко, ДН., Пентер, Т., 2013. 'Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы', Донецк: *Світ книги*, 465 с.

31. 'Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.)', 1985, М., 383 с.

32. Родс, Э., 2008. 'Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны. 1939–1945', М.: *Эксмо*, 312 с.

33. Себта, ТМ., 2010. 'Документальні фонди німецької окупаційної влади 1941–1944 рр. у державних архівах України: аналіз інформаційного потенціалу', *Архіви України*, №10, с.23–46.

34. Титаренко, ДМ., 2001. 'Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону', *Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць*, Х.: ХДАК, Вип.4, с.191–198.
35. 'Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів', 1997, Львів, Т.1. 382 с.
36. 'ЦДАВО України', Ф.3676, Оп.1, Спр. 247, 30 арк.
37. Там само, Ф.4733, Оп.1, Спр.31, 57 арк.
38. 'ЦДАГО України', Ф.1, Оп.70, Спр.422, 8 арк.
39. Там само, Ф.57, Оп.4, Спр.83, 271 арк.
40. 'ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного', Од.обл.0–3250.
41. Там само, Од.обл. 179.
42. Там само, Од.обл. 3254.
43. 'Шахтерские сказы: сказы, легенды', 1987, Донецк: *Донбасс*, 109 с.

References

1. Bajdebura, B., 1944. 'Zemlja Donec'ka: novely (Land of Donetsk: short stories)', Kyi'v; Harkiv: *Ukr. derzh. vyd-vo*, 41 s.
2. 'Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 goda. Tom XIII: Ukrainskaja Socialisticheskaja Sovetskaja Respublika. Stepnoj podrajon. Dnepropetrovskij podrajon. Gornopromyshlennyj podrajon: narodnost', rodnoj jazyk, vozrast, gramotnost' (All-Union census of 1926. Volume XIII: Ukrainian Socialist Soviet Republic. Steppe subdistrict. Dnipropetrovsk subdistrict. Mining subdistrict: nationality, mother tongue, age, literacy)', 1929, M.: *Izdanie CSU Sojuza SSR*, 472 s.
3. 'Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 goda (All-Union census of 1939)', 1992, M.: *Nauka*, 256 s.
4. Gajdarivs'kyj, V., 1962. 'A svit takyj garnyj... (And the world is so beautiful...)', Buejnos-Ajres, 238 s.
5. Gonimov, I., 1955. 'Staraja Juzovka (Old Yuzovka)', Stalino: *Stalinskoe oblastnoe izdatel'stvo*, 229 s.
6. Gorbatov, BL., 1984. 'Donbass: roman (Donbass: a novel)', Doneck: *Donbas*, 398 s.
7. Gorchakova, EP., 2006. 'Ispoved' pered Bogom (Confession before God)', Doneck: *Kashtan*, 192 s.
8. DADO, F.P.–326, Op.4, Spr.500, 209 ark.
9. Tam samo, F.R.4022, Op.1, Spr.2, 135 ark.
10. Tam samo, F.R.6802, Op.1, Spr.1, 13 ark.
11. DALO, F.R.1145, Op.1, Spr.1, 27 ark.
12. Tam samo, F.R.2428, Op.1, Spr.1, 30 ark.
13. Tam samo, F.R.2673, Op.1, Spr.1, 13 ark.
14. Tam samo, Spr.3, 16 ark.
15. Tam samo, F.R.2730, Op.1, Spr.5.
16. Dobrov, PV., Gridina, IM., Kalashnikova, VJe., 2011. 'Istoryko-kul'turni cinnosti Shidnoi' Ukrainy v roky Velykoi' Vitchyznanoi' vijny (Historical and cultural values of Eastern Ukraine during the Great Patriotic War)', Donec'k: *DonNU*, 236 s.
17. 'Doneckaja oblast' v gody Velykoi' Otechestvennoj vojny (1941–1945 gg.): Sb. dokumentov i materialov (Donetsk region during the Great Patriotic War (1941–1945): Sat. documents and materials)', 1980, Doneck: *Donbas*, 311 s.
18. Zhyglo, VV., 2012. 'Dokumenty derzhavnyh arhiviv Ukrainy z istorii' okupacijnogo rezhymu u zoni vijs'kovogo upravlinnja (1941–1943 rr.) (Documents of the state archives of Ukraine on the history of the occupation regime in the zone of military management (1941–1943 biennium))', H.: *HNAMG*, 172 s.
19. Ionov, AV., 1969. 'Poet dusha shahterskaja: Pesni, skazy, chastushki, poslovicy, pogovorki (The miner's soul sings: Songs, rables, chastushki, proverbs, sayings)', Doneck: *Donbass*, 238 s.
20. 'Istochnikovedenie istorii SSSR. Uchebnik (Source study of the history of the USSR. Textbook)', 1981, M., 496 s.
21. red. Golovko, SV., 2002. 'Istoryчне dzhereloznavstvo: Pidruchnyk (Historical source studies: Textbook)', K.: *Lybid'*, 488 s.
22. Kashevarova, N., Mamoletova, N., 2006. 'Dejatel'nost' Operativnogo shtaba rejhslijajtera Rozenberga v okkupirovannoj Evrope v period Vtoroj mirovoj vojny: Spravochnik-ukazatel' arhivnyh dokumentov iz Kievskih sobranij (The activities of the operational headquarters of the Reichsleiter Rosenberg in occupied Europe during the Second World War: A Handbook — an index of archival documents from the Kiev meetings)', Kiev, 578 s.
23. 'Kommunisticheskaja partija Sovetskogo Sojuza v rezoljucijah i reshenijah s#ezdov, konferencij i plenimov CK (1998–1986). T.7. (1938–1945) (The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1998–1986). T.7. (1938–1945))', 1985, M., 208 s.
24. Kosyk, VM., 1998. 'Ukrai'na v Drugij svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimec'kyh arhivnyh materialiv (1941–1942 rr.) (Ukraine in the Second World War in documents. Collection of German archival materials (1941–1942))', T.2, L'viv, 384 s.
25. 'Kul'turne budivnyctvo v Ukrai'ns'kij RSR. Najvazhlyvishi rishennja komunistychnoi' partii' i radjans'kogo urjadu. 1917–1959 rr. Zbirnyk dokumentiv. Tom I. (1917 – cherven' 1941 rr.) (Cultural construction in the Ukrainian SSR. The most important decisions of the Communist Party and the Soviet government. 1917–1959 collection of documents. Tom I. (1917 – June 1941))', 1960, K.: *Derzhavne vydavnyctvo politychnoi' literatury URSR*, 880 s.
26. Lysenko, OJe., 2010. 'Dejaki problemy dzherel'nogo zabezpechennja doslidzen' istorii' Ukrainy periodu Drugoi' svitovoi' vijny (Some problems of the source of research on the history of Ukraine during the period of the Second World War)', *Arhivy Ukrainy*, №2 (268), s.7–16.
27. 'Luganshchina v gody Velykoi' Otechestvennoj vojny. Sbornik dokumentov i materialov (Lugansk region during the Great Patriotic War. Collection of documents and materials)', 1969. Doneck: *Donbass*, 376 s.
28. Marmilova, OS., 2017. 'Dzherela vyvchennja istorii' ostarbajteriv z Donechchyny: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 (Sources for studying the history of Ostarbeiters from the Donetsk region: diss. ... candidate of historical sciences: 07.00.06)', Vinnycja, 297 s.
29. 'Narodnoe obrazovanie, nauka i kul'tura s SSSR. Statisticheskij sbornik (Public education, science and culture from the USSR. Statistical compilation)', 1977, M.: *Statistika*, 448 s.
30. Titarenko, DN., Penter, T., 2013. 'Opyt nacistyckoj okkupacii v Donbasse: svidetel'stvujut ochevidcy (The experience of the Nazi occupation in the Donbass: witnesses testify)', Doneck: *Svit knigi*, 465 s.
31. 'Prestupnye celi – prestupnye sredstva: Dokumenty ob okkupacionnoj politike fashistskoj Germanii na territorii SSSR (1941 – 1945 gg.) (Criminal targets – criminal means: Documents on the occupation policy of fascist Germany on the territory of the USSR (1941–1945))', 1985, M., 383 s.
32. Rods, Je., 2008. 'Propaganda. Plakaty, karikatury i kinofil'my Vtoroj mirovoj vojny. 1939–1945 (Propaganda. Posters, cartoons and movies of the Second World War. 1939–1945)', M.: *Jeksno*, 312 s.
33. Sebta, TM., 2010. 'Dokumental'ni fondy nimec'koi' okupacijnoi' vlady 1941–1944 rr. u derzhavnyh arhivah Ukrainy: analiz informacijnogo potencialu (Documentary Funds of the German Occupation Authority 1941–1944 in the State Archives of Ukraine: An Analysis of Information Capacity)', *Arhivy Ukrainy*, №10, s.23–46.
34. Tytarenko, DM., 2001. 'Okupacijna prеса Donbasu jak dzherelo z istorii' kul'tury regionu (The occupation press of the Donbas as a source for the history of the region's culture)', *Visnyk Harkivs'koi' derzhavnoi' akademii' kul'tury: Zb. nauk. prac'*, H.: *HDAK*, Vyp.4, s.191–198.
35. 'Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (Ukraine in the Second World War in the documents: Collection of German archival materials)', 1997, L'viv, T.1. 382 s.
36. 'CDAVO Ukrainy (TsDIAO of Ukraine)', F.3676, Op.1, Spr. 247, 30 ark.
37. Там само, F.4733, Op.1, Spr.31, 57 арк.
38. 'CDAGO Ukrainy (TsDAGO of Ukraine)', F.1, Op.70, Spr.422, 8 арк.
39. Там само, F.57, Op.4, Spr.83, 271 арк.
40. 'CDKFFA Ukrainy im. G. S. Pshenichnogo (TsDKFFA of Ukraine named after G. S. Pshenichny)', Od.obl. 0–3250.
41. Там само, Од.обл. 179.
42. Там само, Од.обл. 3254.
43. 'Shahterskie skazy: skazy, legendy (Mining tales: tales, legends)', 1987, Doneck: *Donbass*, 109 s.

* * *